

Cseh-Szombathy László—Hutás Imre

A NÉPESSÉG ELŐREGEDÉSÉNEK
TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI

A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1980-ban megbízást adott az öregedés komplex problémáival foglalkozó tanulmány készítésére, amely az öregedési folyamatot kísérő tudományos és társadalmi kérdéskörökről ad összefoglaló áttekintést. A megbízás alapján szakértő bizottság alakult, és felkérte egy-egy szakterület legavatottabb ismerőit részanyagok kidolgozására. A szerkesztés munkáját *Cseh-Szombathy László* és *Hutás Imre* vállalták.

Az anyag elkészítésénél figyelembe vették, hogy 1982-ben két értékes dokumentum készült ugyanerről a kérdéskörrel: az ENSZ Öregedési Világértekezlete számára egy magyar nemzeti jelentés, valamint a KSH idős korúakkal foglalkozó kiadványa. Ezek az idős korúak helyzetét főként a statisztika tükrében vizsgálták és a magyar viszonyokat ismertették. Az akadémiai tanulmány inkább a komplexitást próbálta bemutatni. Az anyagot a Magyar Tudományos Akadémia osztályai alakult bizottság, majd az elnökség megvitatta. Az előterjesztés elkészítésében részt vettek: *Klinger András, Andorka Rudolf, Beregi Edit, Rajz György, Ajkay Zoltán, Szatmári Marianna, Szorcik Sándor, Tahin Tamás, Fehér Miklós, Keveházi Ferenc, Iván László* és *S. Molnár Edit*.

Jelen cikk a fenti tanulmányra támaszkodva, elsősorban az öregség társadalmi hátterét, összefüggéseit vizsgálja, az öregedés életteni pszichikumával nem kíván foglalkozni.

1980-ban, az utolsó népszámlálás időpontjában 1 millió 830 ezer 60 éves és idősebb ember élt Magyarországon, akik 17,1%-át képezték a teljes népességnek. A múlt század végén még ezen korcsoporthoz tartozók aránya 7,5% volt. Az előreszámítások szerint a 60 éven felüliek aránya 2000-re 19%-ra fog emelkedni.

Az öregkorúak számának és arányának emelkedése általános európai jelenség és az egyik legnagyobb XX. századi demográfiai kihívás a társadalommal szemben: olyan tömegek ellátását, gondozását kell megszervezni és biztosítani, mint korábban soha, méghozzá megváltozott társadalmi feltételek között: az intézmény, amely korábban elsősorban hivatott volt az öregekről gondoskodni, tudniillik a család, az urbanizációval olyan átalakuláson ment keresztül, ami miatt többségében képtelenné vált régi szerepe betöltésére. De szükségessé vált az „öreg” fogalom újbóli értelmezése, differenciáltabb kezelése is, ami ugyancsak társadalmi következményekkel járt. Bár az öregedés elkerülhetetlen biológiai folyamat, amely az ember szomatikus és pszichés funkcionális kapacitásának progresszív csökkenését okozza, azonban a folyamat menetében egyedenként jelentős különbségek adódnak, és az azonos korúak között nagy eltérés van, hogy mennyiben tudnak részt venni a társadalmi munkamegosztásban, valamint hogy miként képesek önmagukról gondoskodni. További finomítást igényel a 60 éven felüli csoporton belül az egyes korosztályok

megkülönböztetése is: a századforduló idején az „igen öregek” jelentéktelen szerepet játszottak, ma viszont számuknál fogva az egyik legnagyobb társadalmi gondná váltak. 1900-ban a 80 éven felüliek száma 32 ezer volt, ma 211 ezer, s arányuk az össznépeességben belül 0,5%-ról 2%-ra emelkedett.

A nők aránya — lakóhelyi különbségek

Az öregek korösszetétele egyik lényeges demográfiai meghatározója a népesség elöregedéséből adódó társadalmi feladatoknak. Fontos azonban az *öregnek nemek szerinti összetétele* is. A jogi egyenjogúság ellenére is komoly eltérések vannak hazánkban a nemek között társadalmi szerepüket tekintve, és az egy élet során megrögzött szerepeknek hatásuk van arra, hogy a férfiak, illetve nők miként tudnak alkalmazkodni öregedésük során helyzetükhöz.

1980-ban a 60 évesek és idősebbek kor és nem szerinti ~~össz~~ ^{össz}zetétele az alábbi volt Magyarországon:

Kormegoszlás	Férfi		Nő		Összesen	
	számuk ezerben	százalékos arányuk a teljes férfi népességben	számuk ezerben	százalékos arányuk a teljes női népességben	számuk ezerben	százalékos arányuk a teljes férfi és női népességben
60—69	409	7,9	519	9,4	928	8,6
70—74	173	3,3	243	4,4	416	3,9
75—79	106	2,0	168	3,1	274	2,6
80—84	50	1,0	96	1,7	146	1,4
85 és idősebb	19	0,4	45	0,8	64	0,6
Összesen	757	14,6	1 071	19,4	1 828	17,1

A század elején még kiegyenlített volt a nemi arány: 100 öregkorú férfira 106 öregkorú nő jutott. Lényegében hasonló volt a helyzet a két világháború között is, később viszont az öregkorú nők száma sokkal rohamosabban emelkedett, mint a férfiaké. 1930 és 1980 között az öregkorú nők száma mintegy két és félszeresére nőtt, míg a férfiak száma csak négyötödével emelkedett. A jövőre nézve is e tendencia folytatódásával kell számolni: 2000-ig az öregkorú nők száma 11%-kal fog nőni 1980-hoz viszonyítva, ezzel szemben a férfiaknál az előreszámítások 2%-os csökkenést jeleznek. Így az öregkorúak között a nők aránya egyre nő, 1960-ban 100 öregkorú férfira már 133 hasonló korú nő jutott, 1980-ban 142, 2000-ben pedig e mutató értéke elérheti a 159-et.

Az öregek három csoportját tekintve a nők aránya a legidősebbeknél a legnagyobb: 1980-ban kétszer annyi 80 éves és idősebb nő élt, mint ahány ugyanilyen korú férfi, a 70—79 évesek között csaknem felényi, a 60—69 éveseknél pedig mintegy egynegyednyi volt a megfelelő korú nők többlete a férfiakhoz képest.

Élesen eltérő nemek szerint az öregek *családi állapot* szerinti megoszlása. Az öregedési folyamattal párhuzamosan csökken a házas családi állapotúak aránya és emelkedik az özvegyeké, de ezen arányok egészen mások a férfiaknál, mint a nőknél. A 60—69 éves korcsoportban a férfiaknak még 86%-a há-

zas családi állapotú és csupán 7% özvegy, ezzel szemben a nőknél 52%, illetve 37%, a két mutató értéke 1980-ban. A 70–79 éveseknél a férfiaknak 74%-a házas és 19%-a özvegy, még a nőknél már csak 29% házas és 61% az özvegy. 80 éven felül a férfiaknak még mindig több mint a fele házas, viszont a nőknél csupán 8%-a. A nemek közötti nagy különbség a családi állapot tekintetében azt jelenti, hogy a nők között az egyedül maradtak aránya többszöröse a férfiakénak.

Az öregek arányában jelentős *lakóhelyi különbségek* mutatkoznak, amelyeknek ugyancsak lényeges szerepük van az öregekkel kapcsolatos társadalmi feladatok megoldásában. 1980-ban a 60 évesek és idősebbek aránya Budapesten volt a legmagasabb — 20% feletti — ezt követte a községekben kimutatható arány — 18% — és legalacsonyabb volt a vidéki városokban, 14%. E sorrend csak 1960 óta jellemző a magyar településtípusokra: azt megelőzően éppen a főváros lakosságának kormegoszlása volt a legfiatalabb. Ez azt jelenti, hogy az öregedési folyamat Budapesten sokkal erőteljesebb volt, mint a másik két típusú településen.

A *településtípusonként* tapasztalható eltérés több tényezővel függ össze. Itt is lényeges a termékenység, azaz a születések eltérő gyakorisága, amely ott, ahol az országos átlag alatt van — például Budapesten — automatikusan növeli az öregek arányát. Lényeges a vándorlás: községekben a fiatalok elvándorlása miatt a visszamaradó öregek száma nagyobb, a városokba a bevándorló munkaképes korúak nagy száma következtében alacsonyabb az öregek aránya: Budapesten a letelepedési korlátozások miatt viszonylag kevesebb a munkaképes bevándorló, viszont számottevő tényezőt jelentenek a korábban megtelepedett középkorúakhoz felköltöző öregek. Szerepe van a különbségekben a halandóságnak is, elsősorban a 80 éven felüliekre vonatkozó eltérésnek. A 80 éven felüliek között a községekben mintegy 10%-kal többen halnak meg, mint Budapesten. A vidéki városok halandósága a kettő között helyezkedik el.

A magyar népesség öregedésének mértéke, valamint az öregek megoszlása az érintett demográfiai jellegzetességek szerint nagyrészt meghatározza azoknak a feladatoknak nagyságát, amelyek a társadalomra hárulnak az öregek különböző problémáinak megoldásával kapcsolatban. De a demográfiai helyzet nemcsak adottság, hanem következmény is: elmúlt évtizedek gazdasági, társadalmi viszonyainak, egészségügyi ellátásának, népesedéspolitikájának hatására jött létre és mindezen tényezők alakítják a jövőben is. Amennyiben az öregek halandósága jelentősen javulna, e tekintetben áttörés következne be, úgy a népesség összetételének jelentős változását hozhatná, amire már a XXI. század első harmadában is sor kerülhet. Ennél hamarabb is elképzelhető változás az öregkorú népesség területi elhelyezkedésében a követett területfejlesztési politikától függően, bár a lehetőségek a jelenlegi helyzet változtatására e téren is korlátozottak az elkövetkező 10–15 évben.

Munkaképesség

Az öregek társadalmi helyzete, a velük kapcsolatos feladatok és a velük szemben megnyilvánuló elvárások tekintetében elsődleges kérdés, hogy részt vesznek-e még a társadalmi termelésben vagy sem, és ha igen, milyen mértékben. Ezért célszerű, ha az öregek taborát felosztjuk a *munkához való viszonyuk*:

alapján, a teljes munkaidőben dolgozó aktív öregekre, a részmunkaidőben foglalkoztatott nyugdíjasokra, a már legfeljebb csak saját kertjükben dolgozó, inkább inaktív nyugdíjasokra és a már önmaguk ellátására is képtelen, gondozásra szorulóakra. A kívánatos az lenne, hogy ha az egyes csoportokba való tartozás elsősorban az egyéni munkaképesség alakulásától, a kor előrehaladtával bekövetkező csökkenéstől függene. E helyett a döntő az öregek számára egységesen megállapított *nyugdíjkorhatár*, még abban az esetben is, ha a kor betöltésével nincs nyugdíjbameneteli kényszer, mint nálunk. A magyar kutatások azt bizonyították, hogy az 1950-es évek elején kialakított, férfiak számára 60 éves, nők számára 55 éves nyugdíjkorhatárt három évtized alatt a népesség elfogadta és ennek megfelelően tervezi életét: a nyugdíjkorhatár eléresekor zömmel élni kíván a lehetőségével. (Bár ez a nyugdíjkorhatár Európában szinte példátlanul alacsony.)

A fentiekből következik, hogy amennyiben a nyugdíjterhek emelkedése miatt elkerülhetetlenné válik a *nyugdíjkorhatár* felemelése, akkor ez csak 10–15 éves perspektívában, fokozatosan képzelhető el, ezen megoldási alternatívának más alternatívákkal együtt való széles körű vitája után és a népesség beleegyezésével. Más esetben ilyen értelmű intézkedés kedvezőtlen fogadtatásban részesülne, mind az érdekelt dolgozók, mind a munkáltatók zöme részéről. Az átmeneti időben is indokolt lehet a jelenlegi korhatárnak a dolgozótól függő rugalmasabb kezelése.

Az öregeknek a jelenlegi nyugdíjkorhatár feletti foglalkoztatása csak úgy értelmezhető, ha a teljes és részfoglalkoztatást együtt vesszük figyelembe és számolunk a népgazdaság munkaerő-szükségletével is. Ezt bizonyította az ún. ösztönző nyugdíjazással járó kísérlet az 1970-es években: a nyugdíjkorhatárt elérőknek kis hányada folytatta tovább munkáját teljes munkaidőben, annak ellenére, hogy ez a lehetőség a későbbi nyugdíj jelentős emelkedésével volt egybekapcsolva. A nyugdíjba menők között nagy számban vannak olyanok, akik még éveken keresztül ugyanolyan színvonalon tudnák munkájukat végezni, s ezért a társadalom számára veszteség visszavonulásuk. De nemcsak a munkavállalók internalizálták a nyugdíjkorhatárt, hanem a munkáltatók is, és magától értetődőnek tekintik a munkaviszony megszüntetését minden nyugdíjkorhatárt elérő dolgozójuknál, még akkor is, ha az jó fizikai és szellemi adottsággal rendelkezik és tovább szeretne dolgozni, arra hivatkozva, hogy az öregek már nem tudnak megfelelően eleget tenni az állandóan változó követelményeknek.

Bár külföldön már jelentős irodalma van a *munkaképesség és az öregedés* közötti kapcsolat kutatásának, a hazai irodalom szegényes, és reprezentatív mintán még nem vizsgáltuk, hogy a magyarországi munkahelyi követelményeknek mennyiben tudnak eleget tenni az öregedő emberek. A külföldi kutatási eredményekből tudjuk, hogy az öregebb dolgozók feladatmegoldása bizonyos szempontokból valóban gyengébb, mint a fiataloké — például akkor, ha új technológiát kell alkalmazni vagy ha gyors reakciókra van szükség —, de vannak javukra szóló különbségek is, mint az analóg esetekre vonatkozó tapasztalatok felhasználása, a szakmai tájékozottság és rutin, vagy a nagyobb megbízhatóság.

A gyakorlati döntéseknél mindig figyelembe kellene venni, hogy az adott követelményeknek *mennyiben tud eleget tenni* az idős dolgozó. Kétségtelen, hogy jelenleg a vezetésért, irányításért, a személyzeti politikáért felelős dolgozók ezt nem mindig mérlegelik és így gyakran kerül sor indokolatlan nyug-

díjazásra olyanoknál, akik még szívesen és jól tudnának közreműködni, a munka elvesztése viszont fájó sebet okoz, amely öregedésük további menetét kedvezőtlenül befolyásolja. Viszont az is bizonyos, hogy az öregek foglalkoztatását nem döntheti el egyedül a dolgozó szándéka, kívánsága: a patológikus öregedés egyik velejárója lehet a mentális képességek olyan irányú gyengülése, amely miatt a feladatok ellátására való alkalmasságukat nem tudják helyesen megítélni. Ennek különösen nagy a veszélye olyankor, amikor a keresőmunka eredményeként keletkező teljesítmények mérésére nincsenek egyszerű eszközök.

Magyarországon 1981-ben 192 ezer nyugdíjkorhatáron felüli személy folytatott teljes munkaidőben keresőtevékenységet, lényegesen kevesebb, mint az előző időben.

A gazdaságilag aktívak 1980-ban a 60 éven felüli lakosságnak mindössze 5%-át alkották, míg 10 évvel korábban a megfelelő korúaknak egyhatod része, húsz évvel korábban pedig kétötöd része volt aktív kereső. E *nagymértvű csökkenés* három fő okra vezethető vissza:

1. A korábbi időkhöz viszonyítva ma a nyugdíjkorhatárt elérő személyek egyre nagyobb hányada megszerzi a nyugellátáshoz, illetve a magasabb nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt. Ezáltal csökkent azoknak a száma, akik a jogosultság megszerzése érdekében folytatják korhatáron túl is az aktív keresőtevékenységet. A volt kereset 65–70%-át kitevő nyugdíj mellett, részfoglalkozás vállalásával, kevesebb munkával ugyanazt a jövedelmet érheti el a nyugdíjas.

2. Az 1970-es évek második felében a mezőgazdasági termelészövetkezeti tagok addigi magasabb nyugdíjkorhatárát fokozatosan leszállították az általános nyugdíjazási korra.

3. Az 1970-es évek utolsó éveiben megfigyelhető volt, hogy a pénzügyi szabályozók módosítására a munkáltatók a korábbinál nagyobb arányban éltek idősebb dolgozóik nyugdíjaztatásának lehetőségével. Ez a foglalkoztatottak létszámának korlátozására irányuló törekvéssel függött össze.

Mind ezek a változások azt eredményezték, hogy lerövidült a produktív szakasz az emberek életében.

Munkalehetőségek

Az öregkorú népességen belül az *aktív keresők aránya* a férfiaknál magasabb, mint a megfelelő korú nőknél. 1980-ban a 60 éves és idősebb férfiak körében 6% volt gazdaságilag aktív, nőknél 4%.¹ Megjegyzendő azonban, hogy a nők zöme már 55–59 éves korban is nyugdíjas, és hogy e korcsoportban a teljes munkaidőben foglalkoztatott nők aránya 19% volt. A 60 éven felüli aktívak zöme a 60–64 éves korcsoportba tartozik. Tevékenységük jellegét és foglalkozási viszonyukat tekintve kiugróan magas közöttük az önállóak aránya és magas a nem fizikai (szellemi) foglalkozásúaké.

A teljes munkaidőben végzett keresőtevékenység abbahagyása az embereknek csak kisebb hányadánál okoz lelki válságot hazánkban, mert a többség teret talál a további aktivitás számára: a nyugdíjazás után is hasznosnak érezheti magát, olyan munkát végezhet, ami keresettel jár, azaz a társadalom mindennapos értékelése szerint is fontos. E munkavégzés képességeinek igénybevitelével jár, ezek nem satnyulnak el a használat hiányában, újabb hatások érik, még mindig van lehetősége a tanulásra és biztosítva van a rendszeres

érintkezés szűkebb környezetén kívül is, ami belekapcsolja a társadalom életének folyásába.

A nyugdíjasok részfoglalkoztatásáról van szó, illetve arról a termelőmunkáról, amit a kisegítő gazdaságokban végeznek. Az előbbi 1980 folyamán — a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóságának adatai szerint — 290 ezer 60 éven felüli személyt érintett, a megfelelő korúak 16%-át, akik nyugdíjuk megtartása és folyósítása mellett vállaltak munkát a rendelkezések szabta keretek között. Ennek a munkának nagy értékéhez nem fér kétség, ha az öregedés folyamatának késleltetése, a készségek karbantartása szempontjából nézzük a dolgot. Valójában joggal merülhet fel az a gondolat, hogy ahogyan társadalmunk biztosítja a munkához való jogot az ún. munkaképes korban levők számára, ugyanúgy igényt tarthatnak a nyugdíjkorhatáron felüliek is valamilyen tevékenységi lehetőségre a társadalmi munkamegosztásban mindaddig, amíg képességeik birtokában vannak. Nyilvánvaló, hogy ennek kialakítása, megszervezése az egész *társadalmi munkarend módosítását igényli*, olyan formában, hogy nagy lehetőséget biztosít a rész munkaidőben végzett munkavégzésnek az életciklus egész menete során. Semmi esetre sem kereshető a megoldás valamilyen csak öregeknek fenntartott, valójában jótékonyági célú foglalkoztatásban, hanem csak az egész társadalom számára haszonnal járó tevékenység lehetőségének biztosításával.

Ma nem rendelkezünk megbízható, általánosítást megengedő információval arra nézve, hogy jelenleg *milyen haszonnal jár* a nyugdíjasok foglalkoztatása a munkáltatók részére, illetve mennyiben a nyugdíjkiegészítés szelektív és ezért nem túl igazságos eszközéről van szó. Nem vitás ugyanis, hogy az utóbbira is számos példát találhatunk. Az, hogy a nyugdíjasok mennyire végeznek hasznos munkát, elsősorban nem rajtuk múlik, hanem attól függ, hogy milyen feladatokat kapnak. Jelenleg mindenesetre elterjedt foglalkoztatásuk jótékonyági juttatásként való felfogása, ami azután tükröződik az olyan intézkedésekben is, mint amilyenek az elmúlt években születtek ennek csökkenésére. A rendelkezést arra való tekintet nélkül kellett végrehajtani, hogy a soron következő munkák elvégzésénél az adott munkahelyen mennyire van a nyugdíjasokra szükség. A nyugdíjasoknak számunkra és az egész társadalomra nézve haszonnal járó foglalkoztatási rendszerének kialakítása nem rövidtávú feladat, de kimunkálásának megkezdését nem lehet halogatni.

Magyarországon a nyugdíjkorhatáron felül a *mezőgazdasági kisegítő gazdaságok* nyújtanak a legtöbb lehetőséget keresőtevékenység kifejtésére. E munka végzésének lehetősége a községekben élő öregek zöme számára adott. A munkavégzés tartama, beosztása, tempója a dolgozótól függ, a részvétel rugalmasan alakítható, a képességek hanyatlásával fokozatosan csökkenthető, de még az igen öregek számára sem kizárt. A legtöbben, természetesen, mégis a 60—69 év közöttiek közül végeznek ilyen munkát. A KSH 1976/77 évi időmérleg felvétele azt mutatta, hogy a megkérdezett 60—69 éves férfiak 53, a nők 49%-a végzett a felvett megelőző napon munkát háztáji és kisegítő gazdaságban: ezeket az arányokat óvatos becslésként használhatjuk a mezőgazdasági termelőtevékenység gyakoriságának megállapításához. Az öregek makrotársadalmi beilleszkedése szempontjából még megemlítendő a társadalmi aktivitás. Számos példa bizonyítja külföldön, de Magyarországon is, hogy megfelelő szervezéssel, valóban érdemleges feladatok elvégzésére az öregek jelentős része mozgósítható. Általánosabb azonban az öregek háttérben maradása, kismértékű részvételük mindenféle közügyben. Ennek megváltoztatására leg-

inkább a lakóhelyi közösségek életének fokozottabb demokratizálása során nyílik majd lehetőség. Nagyobb aktivizálást tesz lehetővé az is, hogy a jövőben egyre magasabb iskolázottságú korcsoportok lépnek be az öregek közé, akiknél könnyebb képességeiknek is megfelelő érdeklődési területeket találni.

Család és társadalmi kapcsolatok

A múltban az öregeknek családjuk biztosította elsősorban a megfelelő tevékenységi kört, a megélhetéshez szükséges anyagi alapokat és tehetetlenné válásuk esetén a mindennapi gondozást. A XX. századi társadalmi változások egész Európában úgy alakították át a családokat, hogy már nem képesek ezt a szerepüket maradéktalanul betölteni. Jelentősen csökkent azoknak a családoknak az aránya, ahol az idősek gyermekekkel, unokáikkal élnek együtt és a fiatalabb generációnál, a nők foglalkoztatásának elterjedése következtében, nincs többé munkaképes felnőtt, aki állandóan otthon lenne és a betegek ápolására, gondozására rendelkezésre állna.

Az öregek számára azonban gyermekeiknél is fontosabb a házastársuk, akitől munkabeli és érzelmi támogatást, betegség esetén ápolást, gondozást kaphatnak. A nem házások egy része családi kötelékben élt, de jelentős volt az egyedülélők száma. 1980-ban 370 ezer öregkorú élt egyedül. Közülük a legproblematicusabb annak az 50 ezernek a helyzete, aki már 80 éves vagy idősebb, közülük sokan már nem képesek egyedül gondoskodni magukról.

A nyugat-európai országokhoz képest Magyarországon még mindig viszonylag magas azon öregek aránya, akik együtt laknak valamelyik gyermekükkel. 1980-ban mintegy 80 ezer olyan háztartást írtak össze, mely két vagy több családból állt. Ez azt jelenti, hogy az öregeknek mintegy 7–8%-a élt ekkor több házaspárt magában foglaló nagycsaládban. Ezenkívül még mintegy 80 ezer öreg házaspár élt együtt felnőtt gyermekével és körülbelül 50 ezer csonkacsalád állt öreg szülőből és gyermekéből. Ez további 10%-át jelenti az öreg népességnek. Ehhez járulnak még azok az öregek, mintegy 200–210 ezren akik a „felmenő rokon” családi állásában éltek gyermekük vagy unokájuk háztartásában, az öreg népesség újabb 11–12%-a. Összesen tehát az öregek mintegy egyharmada élhetett valamelyik gyermekével közös háztartásban a népszámlálás időpontjában.

A gyermekek és szüleik együttlakásával kapcsolatban sokszor olvashatók idealizáló elképzelések, leírások. Nem árt ezért megemlíteni, hogy mind a hazai, mind a más országokban végrehajtott vizsgálatok eredményei azt mutatják; az öregek vágya az, hogy gyermekeiktől külön, de azokhoz térbelileg közel élhessék le öregségüket. Ezért nem tekinthetjük feltétlenül ideálisnak az öregek és felnőtt gyermekek együttélését, még akkor sem, ha ehhez a megfelelő nagyságú lakások adóttak, ami Magyarországon az együttlakások kis részénél mondható el.

Az öregek életében azonban nemcsak akkor játszanak gyermekeik fontos szerepet, ha egy fedél alatt laknak. A felnőtt, önálló háztartást vezető gyermekekkel fennálló *kapcsolat* többnyire elsődleges az öregek életében, és többféle funkciót tölt be. Legfontosabb talán ezen kapcsolat érzelmi szerepe: a gyermekhez fűződő kötődés még akkor is erős és sok más kapcsolat jelentőségét túlszárnyalja, ha a szülő-gyermek viszony alakulása nem volt zavartalan. Második helyen az aktivitási lehetőség említendő, a gyermek és családtagja számára

végzett munka éppen úgy hozzájárulhat a képesség karbantartásához, mint a keresőtevékenység. A megrokkant öregek számára sokszor alapvető mindennapi életvitelükhöz az a segítség, ápolás, gondozás, amit gyermeküktől kapnak. Hasonlóképpen kétirányú az anyagi segítség áramlása öreg szülők és különlakó gyermekeik között: előbb a szülők támogatják az önálló életét kialakító gyermeket, később a gyermekek hozzájárulása teszi sokszor lehetővé a szülő saját háztartásának fenntartását. Ez jellemzi az öregek többségének kapcsolatát gyermekeikhez és ezeknél sem mentes konfliktusoktól a viszony. Ezek mellett azonban megtalálhatjuk a gyermekeiktől elszakadt, elhagyott öregeket is. Még a gyermekével együtt lakó öreg is lehet izolált, magányos, amiben a fiatalok magatartásával azonos súlya lehet a mai életritmusnak is.

A több mikrotársadalmi kapcsolat közül öregkorra megnő a szomszédság szerepe, viszont csökken a távolabbi rokonokkal, a régi barátokkal folytatott érintkezése. Ez utóbbinak egyik oka, hogy a kortársak közül mind kevesebben maradnak meg, a másik pedig a mozgásképesség hanyatlása, nehezebbé válik a távolabb lakók felkeresése. Így kerülnek előtérbe a szomszédok, akikkel sokszor korábban nem ment túl a kapcsolat a kölcsönös üdvözlésen, öregkorban viszont rendszeres társasággá és szükség esetén a segítség egyik forrásává válnak.

A nyugdíjak reálértékének alakulása

Az öregséggel általában érezhető jövedelemcsökkenés jár együtt, hacsak a részfoglalkoztatás egy időre nem pótolja az utolsó kereset és a nyugdíj közötti különbséget. Amennyiben egy ideig mód van a részmunkaidős keresőmunka végzésére, a csökkenés eltolódik, de még erősebben érződik, amikor megszűnik ez a lehetőség; közben ugyanis a *nyugdíj összegének vásárlóértéke* jelentősen csökken. Az utóbbi tíz évben ugyanis, az évi 2%-os nyugdíjemelések ellenére, az átlagos 5%-os áremelkedés következtében a tíz évvel korábban megállapított nyugdíjak reálértéke jelentősen visszaesett.

Mindez akkor történt, amikor a nyugdíjkiadások rohamosan emelkedtek, s egyre nagyobb hányadát tették ki a nemzeti jövedelemnek: 1960-ban 2,8, 1970-ben 4,4 1980-ban már 8,8%-át képezték a nettó nemzeti termelésnek. A nyugdíjösszeg emelkedését alapvetően két tényező okozta: a nyugdíjasok és járadékosok számának emelkedése (1960-ban 759 ezer, 1983-ban 2 millió 215 ezer) és az átlagnyugdíjak növekedése. Annak ellenére, hogy jelentős erőfeszítések történtek az alacsony nyugdíjak emelése, illetve az átlagnyugdíjak reálértékének megőrzése érdekében, a jelenlegi nyugdíjrendszer társadalmi feszültségek forrása.

Az első, az előbbieken már érintett probléma az, hogy nem sikerül megőrizni a nyugdíjak egy jelentős részének reálértékét. Az 1971-től bevezetett évenkénti automatikus nyugdíjmelés évi 5%-os árnyövekedéssel számolva csupán a 2000 Ft-os nyugdíjig biztosít reálérték megőrzést, és ez alacsonyabb, mint az átlagnyugdíj. Így már az átlagnak megfelelő nyugdíjak értéke is fokozatosan csökken és a létminimum alá süllyed. Hosszú távú feladatként felvetődik, a reálérték megőrzése mellett, a nyugdíjak relatív — az aktívák kereseteihez viszonyított — szinten tartásának követelménye is. Az általános fejlődéssel járó életszínvonal-emelkedésből a nyugdíjasoknak is részesülniök kell.

Ez idő szerint azonban a legnagyobb problémát az *alacsonyabb nyugdíjak* jelentik, 1983. január hónapban a nyugdíjak és járadékok 36%-a volt 2000 Ft-

nál kevesebb. A legalacsonyabb nyugdíj 1984-ben a munkások és alkalmazottak esetében 2020 Ft, ami alatta marad az ez időre számított minimális megélhetési költségeknek.

Az alacsony nyugdíjjal rendelkezők egyik csoportját a 15—20 éve nyugdíjazottak képezik. Jelenleg az egyik legnagyobb feszültséget a régebben és az újonnan megállapított nyugdíjak közötti színvonalkülönbség okozza. A másik problematikus csoport az özvegyi jogú nyugdíjasoké, akik mintegy 11%-át képezik az összes nyugdíjasoknak. Nyugdíjuk havi átlaga 1983-ban 1900 Ft volt. A harmadik csoportot a volt termelészövetkezeti tagok alkotják.

Az alacsony nyugdíjú öregek mellett a másik problematikus csoportot azok az öregek jelentik, *akiknek nincs keresetük*, de nyugdíjuk sem. Mintegy 200—250 ezer öregről van szó. Nagyobb részüket családjuk tartja el, és ez különféle megélhetési színvonalat jelent. Legnehezebb azon eltartott öregek helyzete, ahol az eltartó maga is nyugdíjas és nyugdíj összege alacsony, melyet meg kell osztani. Nem sokat javít a helyzeten az eltartott házastárs után adott házastársi pótlék sem, kis összege miatt.

A jövedelemmel nem rendelkezőknek mintegy 15%-a részesül rendszeres szociális segélyben. Ennek maximális összege nem haladhatja meg a minimális özvegyi nyugdíj összegét, 1984. január 1-től 1870 forintot.

Az inaktív nyugdíjasok megélhetése szempontjából is nagy jelentőségű az öregek mezőgazdasági termelőtevékenysége, amely elsősorban saját fogyasztásra történik, de némi kis jövedelmet is hozhat.

Lakásviszonyok

Az öregek életkörülményeinek másik fontos összetevőjét, *lakásviszonyaikat* az jellemzi, hogy lakásaik nagyságukat tekintve kisebbek az összlakosságra nézve érvényes átlagnál, komfortosságuk elmarad, viszont a csak idősek által lakott lakások laksűrűsége kedvezőbb. Az elmúlt évtizedet alapvetően az jellemezte, hogy a csak időskorúak által lakott lakások száma mintegy 10%-kal emelkedett. Ez elsősorban a népesség öregedésével függött össze, és közrejátszott a területi mobilitás is: a fiatalabbak elvándorlása miatt a falusi házakban magukra maradtak az öregek. E házak nagy része minden komfortot nélkülöz. Így érthető, hogy a csak öregek által lakott lakások 70%-a komfort nélküli. Ezt azért is szükséges hangsúlyozni, mert a lakáshelyzettel foglalkozó vitákon időről időre felmerült, hogy az öregek által lakott lakások hosszú távon potenciális lakásforrást jelentenek. Ez részben igaz, mert vannak ezek között jó állapotban levő, két-, sőt háromszobás lakások is, de többségük állapota elmarad a mai igények mögött.

A több generációs együttlakás erősítése vagy csökkentése társadalmi célrendszerünkben nehezen tisztázható egyértelműen, de mindenképpen megállapítható, hogy ennek alakulása alapvetően a lakáskörülmények változásától függ. Az idősek ellátása, a családi munkamegosztásba való bekapcsolódás lehetősége, a közvetlen emberi kapcsolatok fenntartása érdekében a családok számára biztosítani kell a választás lehetőségét az együttélés kérdésében. Jelenleg azonban az újonnan épülő lakások nem alkalmasak a többgenerációs együttélésre. A városokban épülő lakások döntő hányada kétszobás, amelyekben nehezen oldható meg több generáció együttélése. Ugyanakkor a magas jövedelműek körében elsősorban falun, de jelentős számmal a városokban, sőt Budapesten is találkozhatunk olyan magánérőből történő építkezésekkel,

amelyek több lakásos házakat hoznak létre, hogy a felnövekvő gyermekek családalapítás után is a szülőkkel maradhassanak — közel, de mégis elkülönítve.

Az öregek fogyasztása nem írható le csupán az átlaggal: éppen úgy differenciált, mint az aktív keresőké. Van egy réteg, amelynek alig jut másra, mint az alapvető szükségletek kielégítésére. Ezek kiadásai között nagy súllyal szerepel az élelmiszerfogyasztás, míg a ruházkodásra kevés, tartós fogyasztási javak vásárlására alig jut. Ma Magyarországon a legalacsonyabb szinten élők többsége öreg. Ugyanakkor a nyugdíjasok jelentős csoportja változatosabb, gazdagabb életet él, mint a század első felének jómódú öregei: egy új életmód modellt követnek, mely olyan elemeket tartalmaz, amihez korábban a munkával, gyermekneveléssel járó lekötöttségek miatt nem tudtak hozzájutni, így külföldi utazásokat, a kulturális intézmények gyakoribb látogatását, nagyobb társasági életet.

Egészségügyi ellátás

A kor előrehaladásával növekszik a krónikus megbetegedések száma, azoké, amelyek tartósakká válnak és az embereket hátralevő életükön végigkísérik. A megbetegedések ezen nagyobb gyakorisága összefügg a sejtek, a szervek és a szövetek felépítésében és működésében bekövetkezett változásokkal, de az egyes egyéneknél a megbetegedések nem szűkszerű következményei e változásoknak és a betegségek előfordulási gyakorisága, valamint kimenetele befolyásolható társadalmi méretekben is. Azt, hogy az öregek egészségi állapota társadalmi méretekben milyen szinten mozog, legmegbízhatóbban a halandósági adatok tükrözik.

A XX. század folyamán az öregkorúak számának és arányának megnövekedésével kapcsolatban sokszor hivatkoznak, tévesen, az öregkori halandóság javulására mint fő okra. A döntő változás a fiatal- és középkorúaknál volt, aminek eredményeként több mint megkétszereződött annak valószínűsége, hogy az újszülött megérje hatvanadik életévét. 1900-ban 100 fiú közül 35, 100 leány közül 36 remélhette, hogy átlépi a „harmadik” kor alsó határát. Ma ez a szám fiúknál 71, lányoknál 85. Ha azonban azt vizsgáljuk, mi a valószínűsége annak, hogy az öregkort megérték egy további születésnapjukat is elérjék, már korántsem találunk ilyen fejlődést. Annak a valószínűsége pl., hogy egy 60 éves férfi megérje 70. születésnapját 1900-ban már 61% volt, 1960-ig 73%-ra emelkedett, azóta 68%-ra csökkent. A nőknél 60%-ról 83%-ra nőtt (1960), azóta ezen a szinten stagnál. Hasonló eredményeket kapunk a magasabb korokban is. E továbbélési valószínűséget kifejező magyar adatok nemzetközi összehasonlítása kedvezőtlen képet mutat számunkra. Az európai országok 1970-es évek végére vonatkozó halandósági táblái szerint magának az öregkornak a megérési valószínűsége is Magyarországon egyike a legalacsonyabbaknak. Az öregkoron belüli továbbélés tekintetében is megmutatkoznak a magyar halandóság kedvezőtlen jelei.

Az öregek kedvezőtlen *egészségi állapotát* fejezik ki a megbetegedési adatok is. Ezek közül a legmegbízhatóbbak a kórházi ápolásban részesültekre vonatkoznak. Az adatok kimutatják, hogy a kórház iránti szükséglet az életkorral fokozatosan emelkedik, de 70 éven felül ez az emelkedés felgyorsul. Változik az egyes betegek által igénybevett ápolási idő is; a kórházi tartózkodás időtartama pl. egy 40 éves beteg esetében átlagosan fele a 70 év felettiekének. Itt a súlyosabb állapot az egyik ok, bár szociális szempontok is közrejátszanak: a

magányosan élőket később lehet csak elbocsátani, mivel az otthoni ápolásuk nincs megoldva.

A hospitalizáció okát vizsgálva teljesen nyilvánvaló, hogy a kórházi betegek közül az idősek aránya túlnyomó a daganatos, a keringési rendszer betegségeinek esetében jelentős továbbá részarányuk az endokrin, a mozgásszervi betegségekben, valamint a légzőszervi heveny és idült betegségekben szenvedőknél. A kórházakra nehezedő nyomás az időskorúak kezelését illetően részben annak következménye, hogy az alapellátás, mindenekelőtt a körzeti orvosi és ápolónői tevékenység nincs megfelelően megoldva.

Az idős ember a kor előrehaladtával egyre jobban igényli, hogy az egészségi állapotában bekövetkező változások miatt folyamatos orvosi ellenőrzés, kezelés és ápolás, tehát *gondozás alatt álljon*. Egy ilyen „kézbentartás” nemcsak a betegségek korai felismerését segítheti elő, hanem az orvosi ellenőrzés tudata az öregek közérzetét is előnyösen befolyásolja. Számos körzeti orvos magas szinten, nemcsak szakmai felkészültségével, hanem humánumával, empátiás érzékével is megfelel az öregek gondozásával járó követelményeknek. Ma azonban még nem ez az általános. A legtöbb hiányosság a gondozási tevékenység körében van. Még az évek óta ismert, krónikus betegségekben szenvedő öregek rendszeres, szakszerű gondozása sem megoldott, pedig ez jelentősen befolyásolhatja a várható élettartamot.

Néhány körzetben teljesen a betegre van bízva, hogy milyen periodicitással, mikor jelentkezik. Számos helyen a gondozás gyógyszerrendelésre korlátozódik, de elmarad az alapos vizsgálat és a megfelelő részletességű tanácsadás. További probléma, hogy újabb megbetegedés gyanúja, illetve kifejlődése esetén a körzeti orvos ezen korosztály számára is ritkán nyújt befejezett ellátást. Indokolatlanul sok a szakrendelésre irányítás, ahol költséges és fáradságos vizsgálatok többnyire csak megerősítik a körzeti orvos által is felderíthető kórképet. Az egészségügyi irányelvek az alapellátás színvonalának emelésével kívánnak ezen változtatni, az arra rászorulókat teljes körű gondozását kiemelt feladattá teszik.

Amennyiben a beteg otthoni, családi ápolása nem oldható meg, gyógyintézetbe kerül sokszor olyankor is, amikor a szociális gondozói hálózat igénybevétele esetén ez szükségtelen lenne. Az ismételt kórházba kerülés oka az is, hogy az öregek jelentős része képtelen az utasításoknak megfelelően, rendszeresen szedni a gyógyszereket, különösen ha túl sok különböző szert írnak fel eltérő adagolásban. Idős korban a hibás gyógyszerelés jelentős kockázati tényező.

Gyógyintézeteink jelenlegi ágystruktúrája nem kedvez az időskorúak szakszerű ellátásának. Az öregek többsége általában egy ápolási szinttel „magasabban” „aktívabban” és költségesebb osztályon fekszik vagy az eredetileg aktív osztály, a betegösszetétel következtében egy ápolási szinttel alacsonyabb kategóriába kerül, mint amit állapota megkívánna. Az eredetileg szociális célokat szolgáló otthonok több helyen betegotthonokká váltak, ahol idült betegségekben szenvedő, elfekvő betegeket helyeznek el. Az ún. elfekvő osztályokon sok a valóban krónikus betegségben szenvedő, de nagy számmal vannak olyanok, akik elsősorban szociális körülményeik miatt kényszerülnek véglegesen kórházba.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a jelenlegi egészségügyi ellátási szisztéma nem képes az öregek teljes körű egészségügyi és szociális szükségleteinek megfelelő ellátására, de nem is ezek kielégítésére szerveződött. Tudomásul kell ven-

ni, hogy az időskor medicinája szoros kapcsolatban van a szociális medicinával, és a konkrét problémák többségét csak a szociális kérdések és az egészségügyi problémák egyidejű rendezésével kell és lehet megoldani.

Szociálpolitika

A *szociális ellátás* alapvető hiányossága a *házi gondozói hálózat* fejletlensége. Az öregekkel foglalkozó magyar szociálpolitika elfogadta ugyan azt a tudományosan megalapozott megállapítást, hogy az öregek számára fizikai és mentális képességeik megőrzése érdekében az a kívánatos, ha saját otthonaikban maradnak, amíg csak lehet, de ennek biztosítása érdekében kevés történt. Az 1960-as évek végétől megindult a házi gondozói szolgálat kifejlesztése és az 1980-as évek elején mintegy 35 000 személy részesült ilyen gondozásban. Ennél sokkal többen igényelnék a házi gondozó szolgálatot, és ezért fontos az Egészségügyi Minisztérium azon terve, hogy 2000-ig a szociális gondozók számát a jelenlegi 17 ezerről 37 ezerre, ezen belül a hivatásos gondozókét ezerről ötezerre felemelje. Meg kell szüntetni a házi gondozói szolgálat területi elosztásának nagy egyenetlenségét is és illeszteni kell az orvosi körzetekhez.

Az egyedülálló 75 évesek és idősebbek számához viszonyítva a gondozásban részesülők aránya 25%. Ez az arány jelzi, hogy a gondozói hálózat fejlettsége még távolról sem elegendő, hiszen segítő szolgálatra szüksége lehet 75 éven alulinak is, valamint a segítő szolgálatra az egyedülállók ellátása mellett a családokban élő öregek is rászorulnának. A mai kétkeresős családoknak nincsenek olyan munkaerőtartalékai, amelyeket öreg betegek gondozására tudnának mozgósítani. A család keresőire az öregek ápolása és ellátása így hatalmas terhet ró. Ahhoz, hogy a családok feladataikat az öregek iránti megértéssel, együttérzéssel, szeretettel tudják végezni, segítségre van szükségük, és ezt csak a gondozói hálózat erőteljes fejlesztése biztosíthatja.

A mozgásképes öregek ellátásában növekvő szerepet töltenek be az öregek napközi otthonai. Ezek a kedvezőtlen szociális helyzetben levő időskorúak, vagy fogyatékoságuk miatt munkaképtelen, illetőleg csökkent munkaképességű, de mozgásra képes személyek nappali gondozására szolgáló szociális intézmények. E célra 15 évvel ezelőtt 75 otthon állt rendelkezésre, jelenleg 835, amely 24 ezer személy ellátására ad lehetőséget. A napközi otthonok mintegy kétharmada naponta három, egyharmada pedig két alkalommal biztosít étkezést. Ezek az intézmények nemcsak az anyagi támogatás eszközei, hanem társas kapcsolatot is jelentenek az ellátott öregek számára.

A *szociális otthonok* feladata, hogy a koruknál, nem kielégítő egészségi állapotuknál, vagy szociális helyzetüknél fogva önmaguk ellátására nem képesek felnőttek ellátását, gondozását biztosítsák. 1983 elején 269 otthonban 36 000 rászorultat gondoztak, de közülük csak 20 000 körül lehettek a nyugdíjkorhatár feletti: a többiek csökkentképességű fiatalabbak. A magyar szociálpolitika a szociális otthonokban való elhelyezést csak abban az esetben tartja megoldásnak, ha más kiút nincs. Ezen álláspont elfogadása mellett is meg kell állapítani, hogy a férőhelyek jelenlegi száma semmiképpen sem elégséges. Gondot okoz az is, hogy a jelenleg működő szociális otthonok jelentős része régén épült, sok közülük más célra készült, és ezért a mai követelményeknek már nem tud eleget tenni.

*

Összegezve azt mondhatjuk, hogy Magyarországon az öregek egy értük felelősséget érző államban élnek, amelynek azonban lehetőségei erősen korlátozottak. Az állami költségvetésnek 1980-ban mintegy 13,9%-át tették ki a nyugdíjkorhatáron felüli népesség szociális ellátására történő ráfordítások, és emellett az öregeknek jelentős csoportjai a társadalmi gazdasági fejlődésünk mellett indokolt színvonal alatt élnek. A különböző közösségek, elsősorban a családok feladatuknak tekintik az öregek színvonalas, sokoldalú életének előmozdítását, de a különféle terhek, korlátok végül kevés energiát hagynak az öregek szolgálatára. Meggyőződésünk azonban, hogy vannak olyan területek, amelyek viszonylag kisebb költségekkel jelentős előrehaladást lehet elérni. Így ha az egészségügyi hálózatot jobban felkészítjük az öregkori betegségek felismerésére és kezelésére, meggyorsítható a gyógyulás, illetve késleltethető a tehetlenné válás. Az öregek számára a mainál fokozottabb mértékben biztosított részmunkaidős foglalkoztatás, mégpedig úgy, hogy valóban hasznos munkát végezzenek, nemcsak a testi és szellemi egészség megőrzéséhez járul hozzá, hanem a nemzeti jövedelem megteremtéséhez is. A társadalom demokratizálásával fokozni kell a lehetőségét annak, is, hogy a már gazdaságilag inaktívvá váló öregek véleményüket hallathassák az őket érintő kérdésekben, ez társadalmi közérzetüket javíthatja. Mozgósítani kell a helyi erőforrásokat. Az öregek megélhetésének biztosításában, gondozásában az alapvető feladatok ellátását a központi újraelosztás teszi lehetővé, de üdvözlendő és elősegítendő minden kezdeményezés, ha a központi alapoktól független, azokon túli erőforrásokat tud aktivizálni.

A jelen gazdasági helyzetben a legnehezebb problémát az öregek megfelelő megélhetésének biztosítása jelenti. A fő gond a nyugdíjak értékének megőrzése, ami az elmúlt években a nyugdíjkiadások egyre növekvő terhei mellett sem sikerült. Éppen ezért szükségesnek látszik a nyugdíjrendszer átalakításának napirendre tűzése és — a döntést megelőzően — a lehetséges alternatívák átgondolása és felelősségteljes mérlegelése.